

نقش ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی در تبریز در دوره قاجار

دکتر موسی مجیدی^۱

الناز سرداری‌نیا^۲

چکیده

در پژوهش حاضر سعی شده است تا بخشی از ابتکارات، خلاقیت‌ها و نوآوری‌های صورت گرفته در عرصه اطلاع‌رسانی در شهر تبریز طی دوره قاجار بررسی شود که می‌تواند شاهدهی باشد بر پیشگام و تاریخ‌ساز بودن تبریزبان در عرصه اندیشه، دانش و فرهنگ این مرز و بوم. لذا به ابداعات و تحولات صورت گرفته در زمینه‌های اطلاع‌رسانی، ادبیات و آموزش پرداخته شد. برای این منظور از روش تاریخی استفاده شده است. از میان عوامل مختلفی که در ظهور و شکل‌گیری این تحولات می‌توان نام برد یکی افزایش روابط خارجی و رفت و آمد به کشورهای همسایه و اروپایی است. سپس، آشنایی با صنایع و فنون جدید، ترجمه آثار منتشر شده در این زمینه‌ها، شکل‌گیری طبقه روشنفکر و پیشگام در جامعه ایران همگی ارمغان اعزام دانشجو به کشورهای اروپایی می‌باشد. در این میان قرار گرفتن شهر تبریز در مسیر جاده ابریشم و همسایگی با کشورهای عثمانی و روسیه و تردد تجار و بازرگانان و سیاستمداران خارجی و نیز ولیعهد نشین بودن این شهر، تبریز را به یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران که در تاریخ معاصر ایران جایگاه بسیار ویژه‌ای دارد تبدیل کرد و در نهایت ورود ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی به این شهر در اواخر دوره قاجار منجر به بیداری ایرانیان و شکل‌گیری نهضت مشروطه گردید.

کلید واژه‌ها: ایران-تاریخ- قرن ۱۳، ایران-تاریخ-قاجاریان، ابزارهای اطلاع‌رسانی، آذربایجان، مطبوعات.

مقدمه

کشورهای دیگر مطلع شده و سعی در تاسیس و ایجاد این نهادها و ابزارها در کشور خود نمایند. لازم به ذکر است با توجه به اینکه گستره ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی که می‌توان در این عصر به آنها پرداخت وسیع می‌باشد این تحقیق محدود به جنبه‌های مهم و مرتبط با رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی می‌باشد که شامل موارد زیر است: صنعت چاپ، کتاب‌های چاپی، کتابخانه‌های عمومی، تحول در نگارش و نشر فارسی.

بیان مساله

از آنجا که شهر تبریز در دوره طولانی پادشاهی قاجاریان به خاطر اهمیت سیاسی و اجتماعی و جغرافیایی ولیعهد نشین بوده و سالها مهد تمدن فرهنگی و سیاسی و محل ورود نخستین آثار تمدن‌های جدید به ویژه محل

در این تحقیق باب سخن از ورود صنعت چاپ، صنعت مادر رسانه‌های اطلاع‌رسانی، آغاز می‌شود و به تاریخچه و نحوه ورود نخستین دستگاه چاپ به ایران و فراز و نشیب‌های این صنعت طی دوران قاجار در شهر تبریز پرداخته شده است. سپس تاثیرات شگرف محصولات این صنعت بر افکار عمومی و طبقه روشنفکر و عامی جامعه بررسی می‌شود که خود زمینه‌ای است جهت ورود کشور ایران به مرحله جدیدی که باعث می‌شود تا پیشگامان ملت ایران از وجود فنون و صنایع و نهاد‌های مترقی در

^۱ استادیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد

تهران شمال

^۲ کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی

۲- نوآوری‌های اطلاع‌رسانی دقیقاً در چه زمینه‌هایی صورت گرفته است؟ و در هر زمینه چه گستره‌ای را شامل می‌شود؟

۳- چه عواملی در شکل‌گیری ابزارهای جدید اطلاع‌رسانی در جامعه ایران مؤثر بوده‌اند؟

۴- این نوآوری‌ها باعث بروز چه تحولات و رویدادهایی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری شده است؟

متغیرها

متغیر مستقل: شهر تبریز در دوره پادشاهی سلسله قاجار.

متغیر وابسته: ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی؛ مانند: صنعت چاپ، کتاب‌های چاپی، مطبوعات، هنر کتابت و کتابخانه‌های عمومی.

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این پژوهش روش تاریخی است. به علت این‌که جزئی بودن و تکرارناپذیری به واسطه تعلق رویدادها به گذشته، دو ویژگی بارز وقایع تاریخی است، به همین علت نمی‌توان در بررسی این رویدادها از روش تجربی بهره برد.

جامعه مورد پژوهش: همان‌گونه که از عنوان تحقیق برمی‌آید جامعه مورد مطالعه ما مربوط می‌شود به بررسی کلیه اسناد و مدارک موجود درباره ورود و رونق و تکامل ابزارهای اطلاع‌رسانی در دوره قاجار از ۱۲۱۰ ه.ق. تا ۱۳۴۴ ه.ق. در شهر تبریز.

به عبارت دیگر دو واژه قاجار و تبریز مشخص‌کننده مکان و زمان پژوهش است.

ابزار گردآوری اطلاعات: با توجه به اینکه تحقیق مورد نظر ما یک روش تاریخی است گردآوری اطلاعات توسط فیش‌برداری صورت گرفته است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات: در این پژوهش تاریخی تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت استنباط و استنتاج ذهنی بر اساس مدارک موجود و گردآوری شده می‌باشد.

ورود صنعت چاپ و انتشار نخستین کتاب‌ها

تاسیس چاپخانه، نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران می‌باشد، چرا که پس از نصب اولین ماشین چاپ در تبریز

ورود ابزارهای نوین اطلاعاتی و ارتباطی بوده است، ضرورت بررسی این دوره به شدت احساس می‌شود. بنابراین در این پژوهش سعی بر آن است تا به بررسی یکی از دوره‌های مهم تاریخ کشور ایران در زمینه ورود و گسترش ابزارهای جدید اطلاع‌رسانی پرداخته شود، تا نقش شهر تبریز در آگاهی ایرانیان مشخص شود.

تأسیس چاپخانه نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران می‌باشد، چرا که پس از نصب اولین ماشین چاپ (۱۲۳۲ ه.ق) در تبریز بود که ایرانیان وارد دنیای گسترده اطلاعات و دانش گردیده و با مظاهر سیاسی و اجتماعی و با حقوق اساسی خود آشنا گشتند. قدر مسلم آن است که اشاعه و رواج یافتن آثار علمی، ادبی و فرهنگی، به ویژه کتاب و روزنامه، مدیون ایجاد چاپخانه می‌باشد که مادر رسانه‌ها محسوب می‌شود.

از جمله تاثیرات شگرف این صنعت مادر در تاریخ ایران، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

نشر کتاب و روزنامه، ترجمه نخستین کتاب‌ها از زبان‌های انگلیسی، فرانسه، ترکی استانبولی و عربی به زبان فارسی و نشر آن‌ها در شهر تبریز، تاسیس نخستین کتابخانه عمومی در شهر تبریز، توسعه هنر کتابت یعنی صحافی و تجلید، تاثیر جراید در پیدایش نهضت تحریم تنباکو، انقلاب مشروطیت و دیگر تحولات تاریخی از جمله تاسیس مدرسه، تئاتر، سینما و .....

هدف کلی پژوهش

هدف اصلی این پژوهش مطالعه ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی در تبریز در دوره قاجار می‌باشد.

اهمیت پژوهش

در این پژوهش سعی بر آن است تا با بررسی دوره خاصی از تاریخ معاصر ایران به تغییرات شگرف صورت گرفته در امور فرهنگی. به‌خصوص در زمینه ابزارهای اطلاع‌رسانی، که خود منشا تحولات و رویدادهای مهمی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و هنری بوده، پرداخته شود. با این اوصاف جای چنین تحقیقی را در رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی و رشته تاریخ خالی می‌نمود.

پرسش‌های اساسی پژوهش

۱- آیا نوآوری‌ها و رویدادهای دوره قاجار نقطه عطفی در شکل‌گیری ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی بوده است؟

قطع رقعی با حروف سربی درشت جلی درآمده و در «دارالانطباع» تبریز در روز سه شنبه ۱۷ ذیحجه ۱۲۳۴ ه.ق. چاپ آن به پایان رسیده است.» (سرداری نیا، ۱۳۸۴).
عده‌ای از محققان بر این باورند که قبل از رساله جهادیه، رساله دیگری به نام «فتح‌نامه» تالیف میرزا ابوالقاسم قائم مقام پسر قائم مقام اول در همان سال ۱۲۳۳ ه.ق. و در همان چاپخانه سربی تبریز به چاپ رسیده که درباره فتوحات عباس میرزا و عهدنامه گلستان می‌باشد که در ۱۶ ذیقعد ۱۲۲۸ ه.ق / ۱۲ اکتبر ۱۸۱۳ منعقد گردیده است.

در سال ۱۲۴۰ ه.ق. میرزا زین‌العابدین، استاد چاپ که در کار خود خبره و شهره شده بود به امر فتحعلی شاه به تهران فراخوانده شد تا به کمک منوچهرخان معتمدالدوله، اولین چاپخانه سربی دارالخلافه تهران را راه اندازی کند. در انتهای کتاب مآثر سلطانیه، دومین کتاب چاپ سربی تبریز که اثر عبدالرزاق نجفقلی مفتون است، اشاره به میرزا زین‌العابدین می‌کند که در دارالخلافه تهران مشغول انطباع می‌باشد و ملامحمدباقر تبریزی کار او را در تبریز ادامه می‌دهد.» (بابازاده، ۱۳۷۸).

دومین کتاب چاپ شده در تبریز «مآثر سلطانیه» اثر عبدالرزاق بیگ دنبلی و سومین کتاب «ابواب الجنان» اثر محمد رفیع واعظ قزوینی بود که هر دو کتاب به تاریخ ۱۲۴۱ ه.ق. منتشر شده‌اند.

کتاب «عروض و قوافی» اثر کرامتعلی بن رحمتعلی جونپوری، اثر دیگری است که در دارالسلطنه طبع و مولف، آن را تقدیم میرزا ابوالقاسم فراهانی نموده است. نوع حروف این کتاب با حروف چاپ‌های دیگر دارالسلطنه تبریز متفاوت بوده و اشتباه چاپی زیادی نیز دارد. « (بابازاده، ۱۳۷۸).

دومین دستگاه چاپی که در تبریز بر پا گردید، چاپ سنگی بود که هشت سال بعد از چاپ حروفی به ایران آمد و در این باب هم عباس میرزا نایب السلطنه پیشقدم بود. این شاهزاده دانش دوست در سال ۱۲۴۰ ه.ق. میرزا جعفر تبریزی را برای آموختن فن چاپ به مسکو فرستاد. در این باب هم پایتخت از تبریز پیروی کرد و میرزا صالح شیرازی، میرزا اسدالله نامی را از اهل فارس به همان منظور به پطرزبورگ فرستاد و هر دو فرستاده مأموریت خود را با موفقیت انجام دادند، ولی معلوم نیست که به چه

بود که ایرانیان وارد دنیای گسترده اطلاعات و دانش گردیده و با مظاهر سیاسی و اجتماعی و با حقوق اساسی خود آشنا گشتند. قدر مسلم آن است که اشاعه و رواج یافتن آثار علمی، ادبی و فرهنگی، به ویژه کتاب و روزنامه، مدیون ایجاد چاپخانه می‌باشد که مادر رسانه‌ها محسوب می‌شود.

در این میان شهر تبریز بنا به موقعیت جغرافیاییش، همیشه با استانبول و قفقاز در ارتباط بود و در نتیجه تبریزی‌ها در جریان رویدادهای بین‌المللی و رخدادهای منطقه‌ای بودند و چون افکار عمومی، برای هر گونه تحول اجتماعی و فرهنگی آمادگی داشت، برای نخستین بار چاپخانه، روزنامه غیردولتی، مدرسه، ادبیات نمایشی، تئاتر، داستان نویسی و ترجمه در این شهر پا گرفت و سپس به تهران و سایر نقاط ایران اشاعه یافت. و به قول پروفیسور آنجلومیکله پیه مونتو: «تبریز، به سبب ارتباط با شهر بین‌المللی قسطنطنیه و منطقه قفقاز که زیر سلطه روسیه بود، نزدیک‌ترین شهر به دنیای جدید غرب بود و این شهر، مرکز استان آذربایجان، ایالت محوری در نواحی مرزی شمال غربی بود و به همین سبب، اداره آن به ولیعهد می‌شد و در دهه‌های نخستین قرن نوزدهم میلادی، مقر نمایندگی‌های سیاسی خارجی در ایران بود. در نتیجه تبریز، بیش از تهران، پایتخت قاجار، آمادگی پذیرش عناصر نو را داشت.» (پیه مونتو، ۱۳۷۸).

میرزا زین‌العابدین تبریزی که پدر صنعت چاپ ایران می‌باشد، به دستور عباس میرزا نایب السلطنه در سال ۱۲۲۸ ه.ق. به پطرزبورگ رفت و پس از چهار سال تجربه آموزی در سال ۱۲۳۲ ه.ق. به وطن بازگشت و با خود دستگاه چاپی نیز آورد. او با این دستگاه، این صنعت مادر را در زادگاهش تبریز راه انداخت و سپس در تهران نیز این رشته از صنعت را بنیان گذاشت و شاگردان کاردان و متعهدی را نیز تربیت کرد که صنعت چاپ را ادامه و گسترش دادند.

اولین دستگاه چاپ، در سال‌های وقوع جنگ‌های ایران و روس، در تبریز نصب گردید و بنابر نیاز جامعه آن روزی، نخستین کتابی هم که به زیور چاپ آراسته شد مربوط به همین جنگ‌ها بود. «رساله جهادیه» اثر میرزا عیسی قائم مقام. چاپ اول این رساله، نخست در تبریز در سال ۱۲۳۳ ه.ق. منتشر شده است و چاپ دوم آن در ۷۶ صفحه به

زیاد شده و از نظر کیفیت نیز پیشرفت محسوسی می‌کنند. دشمنان آزادی نیز پی به اهمیت آن برده، سعی در غارت و از بین بردن چاپخانه‌ها می‌کردند.

در این راستا، حاج میرزا آقا بلوری، چاپخانه محمدعلی میرزا ولیعهد را خریداری کرده و روزنامه مصور و فکاهی «آذربایجان» را به سردبیری علیقلی خان صفروف در آنجا چاپ می‌کرد و نام چاپخانه را هم «ناموس» گذاشته بود. در این چاپخانه در سال ۱۳۲۵ ه.ق. علاوه بر روزنامه آذربایجان، تصاویر رنگینی هم به زیور چاپ آراسته شده‌اند (امید، ۱۳۳۲).

در ادامه لازم است پس از سیری در تاریخ ورود صنعت چاپ به ایران به تاثیرات علمی و فرهنگی منبعث از این صنعت عظیم پرداخته شود.

ترجمه و چاپ نخستین کتب خارجی در تبریز

پس از سیری در تاریخ ورود صنعت چاپ به ایران لازم است به تاثیرات علمی و فرهنگی منبعث از این صنعت عظیم پرداخته شود.

همان‌گونه که صنعت چاپ در تبریز پا گرفت، ترجمه کتاب‌های خارجی نیز از زبان‌های مختلف، برای اولین بار از تبریز آغاز شد و از طریق ترجمه بود که ایرانیان توانستند، با فکر، اندیشه و تجربه‌های ملل دیگر آشنا شده و فرهنگ‌های دیگر را در درون فرهنگ خود هضم و درباره آن‌ها تامل کنند.

حال ببینیم این ترجمه‌ها از کجا شروع شد. محبوبی اردکانی در کتاب «تاریخ موسسات تمدنی جدید» می‌نویسد: «این کتاب‌ها در درجه اول، به علت احتیاجی که سپاه آذربایجان به کتب فنی و نظامی داشتند، کتاب‌های نظامی بود، لکن برای آنکه زمامداران وقت از اوضاع دنیا هم اطلاعاتی به دست آورند، تعدادی از کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی و سفرنامه نیز به فارسی ترجمه و یا تالیف و یا در ضمن کتب مولفه ایرانی گنجانده شد.» (محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴، ج ۱).

به اعتقاد «کریستف بالایی» و «میشل کویی پرس» در کتاب سرچشمه‌های داستان‌های کوتاه فارسی: «نخستین اقدام مهم عباس میرزا نایب‌السلطنه، اعزام دانشجو به اروپا بود و می‌دانیم که به دلیل وجود بعضی شرایط ابتدا انگلستان برای این منظور برگزیده شد و به همین دلیل

علت هر دو دستگاه چاپ سنگی در تبریز دایر شد.» (آرین‌پور، ۱۳۷۲، ج ۱).

جای تعجب است که مطبعه نخستین که مطبعه سربی بوده، پس از چند سال کار کردن، دیگر معمول نشد و مطبعه سنگی، جای آن را گرفت. ظاهراً نقل حروف سربی از خارجه و چیدن آنها اشکالی داشت که مطبعه سربی در ایران معمول نشد. حتی چندی بعد مطبعه سربی و حروف را با نظر بدبینی می‌نگریستند و آن را علامت کفر می‌دانستند. در هر صورت سال‌ها می‌گذرد که مطبعه سربی موقوف می‌شود و حتی روزنامه‌ها و کتاب‌هایی که بعداً تا اوایل مشروطیت چاپ شده است، اغلب بلکه تمامشان با چاپ سنگی بوده است (امید، ۱۳۳۲، ج ۲).

از سویی دیگر عشق و علاقه مردم ایران نسبت به هنر خوشنویسی و خطاطی، یکی از عوامل مهمی است که مردم در آن مقطع از زمان به هیچ وجه حاضر نشدند کتاب‌های چاپ سربی را که فاقد جاذبه و زیبایی و بی‌بهره از هنر بودند را جایگزین نسخه‌های زیبا و نفیس کتب خطی بکنند. (بابازاده، ۱۳۷۸).

از جمله کتاب‌های چاپ سنگی تبریز کتاب «قانون قدسی» تالیف عباسقلی آقا باکیخانوف می‌باشد که درباره دستور زبان فارسی است و نخستین بار در تبریز به سال ۱۲۴۶ ه.ق. منتشر می‌شود.

چاپ مصور نیز برای نخستین بار در تبریز آغاز شده است. پیدایش و رواج چاپ مصور در ایران از زمان محمدمشاه است و نخستین کتاب چاپی مصور که در ایران شناخته شده «لیلی و مجنون» مکتبی است که در سال ۱۲۵۹ ه.ق. در تبریز چاپ شده و در چهار صفحه آن چهار تصویر هست که با مرکب چاپ کشیده و به معمول زمان با دست آن‌ها را رنگ کرده‌اند. در ۱۲۶۴ ه.ق. نیز کتاب «دیوان ترکی فضولی بغدادی» در همان شهر چاپ شده است که دارای بیست تصویر سیاه قلم است (محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴، ج ۱).

تب و تاب دوران مشروطیت و نیاز جامعه انقلابی آذربایجان به صنعت چاپ، برای نشر مطالب انقلابی و خواست‌های قانونی سبب می‌گردد که این صنعت مادر، اهمیت روزافزونی پیدا کند. زیرا آزادی‌خواهان با استفاده از این صنعت و با نشر روزنامه، کتاب و اعلامیه در آگاهی توده‌ها می‌کوشیدند. در نتیجه تعداد چاپخانه‌ها در تبریز

«میرزا عبداللطیف طسوجی تبریزی، برای نخستین بار، اثر معروف «هزار و یک شب» را از زبان عربی به فارسی برگرداند. نثر فارسی ترجمه با قلم قدرتمند و جاقفاده، در عین حال شیوا و دلنشین آن، تاثیر عمیقی بر نوشتار فارسی بر جای نهاد. مهدی بامداد، ملا عبداللطیف را یکی از نویسندگان و مترجمین خوب ایران معرفی کرده و می‌نویسد: «در سال ۱۲۵۹ ه.ق. بر حسب دستور بهمن میرزا پسر چهارم عباس میرزا نایب‌السلطنه و برادر اعیانی محمد شاه قاجار، الف لیله و لیله را از عربی به فارسی ترجمه نمود. اولین باری که ترجمه کتاب مزبور چاپ شده، در سنه ۱۲۶۱ ه.ق. در تبریز، در چاپخانه سنگی، به خط میرزا علی خوشنویس که بهترین نسخه بوده و خیلی کمیاب است.» (بامداد، ۱۳۶۳، ج ۲).

این ترجمه، ظاهراً از روی طبع بولاق [مصر] انجام شده و از حیث فصاحت کلام و حسن تعبیر و سلاست سخن و کمال، یکی از آثار بدیعه زبان فارسی است.

در تهران نیز، میرزا محمدرضی تبریزی، کتاب «جنگ فرانسه و اتریش و روس» را که از زبان‌های اروپایی به زبان ترکی ترجمه شده بود، در سال ۱۲۲۰ ه.ق. به زبان فارسی ترجمه کرد. این مترجم چیره‌دست که تخلصش «بنده» بود به زبان ترکی و گاهی به فارسی و عربی شعر می‌سرود.

طالبوف تبریزی مهندس انشای جدید

در این گفتار سعی شده است تا به تاثیرات فرهنگی حاصل از ورود صنعت چاپ به ایران پرداخته شود. در اعصار قدیم هر چه نوشته از لحاظ انشایی دارای تکلف و پیچیدگی گفتاری بیشتری می‌بود ارزش ادبی و نوشتاری آن بالاتر می‌رفت. اما روشنفکران ایرانی در اثر ارتباط با دنیای غرب و آشنایی با ادبیات آنان، سعی نمودند با زبانی ساده و شیوا با خوانندگان بیشتری ارتباط برقرار نموده و نیز در کمترین زمان بیشترین مطلب را ارایه نمایند. در این راستا طالبوف تبریزی به عنوان یک روشنفکر ایرانی نخستین قدم‌ها را در جهت ساده‌نویسی نثر فارسی برداشته است. فریدون آدمیت در مورد این شخصیت چنین می‌گوید: «طالبوف از مروجان معارف جدید و از پیشروان ساده کردن دانش و فن طبیعی است. نوشته‌های او در فلسفه اجتماعی و سیاسی در سطح خیلی برتری قرار

است که نخستین بار آثار ترجمه شده از زبان انگلیسی به جامه فارسی درآمدند. به فرمان عباس میرزا، یکی از نخستین دانشجویانی که از انگلستان بازگشته بود به نام میرزا رضا تبریزی، آثار تاریخی ولتر، یعنی پتر کبیر و شارل دوازدهم را از انگلیسی به فارسی برگردانده و کار او با تحسین و تمجید رویارو شد.» (بالایی، ۱۳۶۶).

میرزا رضا مهندس‌باشی اثر دومی را این بار نیز به فرمان عباس میرزا ترجمه کرد. نام این اثر «انحطاط و سقوط امپراطوری روم» کتاب بسیار معروف ادوارد گیبون (۱۷۹۴ - ۱۷۳۷) است. اما ترجمه این اثر واکنش‌های شدیدی را از جانب دربار فتحعلی شاه قاجار به وجود آورد و در نتیجه دومین قسمت آن هرگز ترجمه نشد. چاپ قسمت اول نیز ممنوع اعلام گردید و ترجمه ناگزیر به شکل دستنویس زیر نام «تاریخ تنزل و خرابی دولت روم» (کتابخانه ملی، شماره ۶۶، ۱۲۴۷ ق / ۱۸۳۱ م، ۲۶۷ برگ) باقی ماند.» (بالایی، ۱۳۷۷).

پس از درگذشت عباس میرزا و مرگ فتحعلی شاه، میرزا رضا تبریزی مهندس‌باشی را در میان فاضل‌ترین درباریان محمد شاه قاجار و گشاده‌نظرترین آنان در برابر افکار اروپایی می‌بینیم. محمد شاه که مجذوب چهره ناپلئون بود، به ترجمه تاریخی از دوران ناپلئون (از روی متن انگلیسی یک اثر فرانسوی) فرمان داد. از این کتاب چندین نسخه کمابیش کامل در کتابخانه ملی ایران موجود است. قدیمی‌ترین این نسخه‌ها (به شماره ۱۷۱۴ / F) که به محمد شاه تقدیم شده و کامل‌ترین آنها نیز هست، تاریخ ناپلئون اول نام دارد. انگیزه‌ای که عباس میرزا این شاهزاده روشنفکر - که از زمان خود پیش‌تر بود در جهان ادبیات فارسی پدید آورد اثر بسیار مساعد بر شهر تبریز گذاشته و آن شهر را تا مدت‌ها به مرکز فکری بسیار باروری تبدیل کرد.» (بالایی، ۱۳۶۶).

کتاب ترجمه شده دیگری که از آن دوره در دست است، کتاب «تعلیم نامه در اعمال آبله زدن» است که اصل آن تالیف «دکتر کرمیک» انگلیسی است و آن را «میرزا محمدبن الصبور» ترجمه کرده و در سال ۱۲۴۵ ه.ق. چاپ شده است.

اولین ترجمه از زبان عربی به فارسی نیز در تبریز توسط میرزا عبداللطیف طسوجی تبریزی صورت گرفته است.

دارند؛ دارای تفکر فلسفی تحلیلی و نماینده سیاست عقلی است، افق فکری وسیع و روشن دارد. در گفتارهای سیاسی اغلب به آرای متفکران جدید استناد می‌جوید.» (آدمیت، ۱۳۶۳).

« در اواسط پادشاهی ناصرالدین شاه که آزادی‌خواهان و روشنفکران ایران برای تحصیل آزادی و قانون در داخل و خارج کشور به کوشش برخاسته بودند، طالبوف، نیز از مجرای زبان روسی اطلاعاتی به دست آورده بود و انشای خوبی هم داشت، از راه قلم به بیداری مردم می‌کوشید و آنان را به معایب حکومت استبدادی و لزوم استقرار مشروطه آشنا می‌ساخت. چنان که نوشته‌های او را در این باره می‌توان «الفبای آزادی» نامید.» (آرین‌پور، ۱۳۷۲، ج ۱).

و به قول رضوانی: «نوشته‌های مرحوم طالبوف تبریزی و حاج زین‌العابدین مراغه‌ای در انقلاب [مشروطه] ایران، همان اثر را داشته است که نوشته‌های منتسکیو و ژان ژاک روسو در انقلاب کبیر فرانسه.» (رضوانی، ۱۳۵۶).

تالیفات طالبوف به ترتیب تاریخ نشر بدین قرار است: نخبه سپهری، اسلامبول ۱۳۱۰ قمری؛ کتاب احمد یا سفینه طالبی، دو جلد، اسلامبول، ۱۲- ۱۳۱۱؛ ترجمه فیزیک یا حکمت طبیعی، اسلامبول، ۱۳۱۱؛ ترجمه هیئت جدید (از فلاماریون)، اسلامبول ۱۳۱۱؛ ترجمه پندنامه مارکوس قیصر روم، اسلامبول [۱۳۱۲]؛ مسالک-المحسنین، قاهره ۱۳۲۳؛ مسائل‌الحیات، تفلیس ۱۳۲۴؛ ایضاحات در خصوص آزادی، تهران ۱۳۲۵؛ سیاست طالبی، تهران ۱۳۲۹.» (آدمیت، ۱۳۶۳).

« شاهکار طالبوف، کتاب احمد یا سفینه طالبی اوست که دو جلد است. در آن وی با زبانی ساده با فرزند موهوم خود احمد گفتگو می‌کند. از علوم جدید اروپایی و از پیشرفت آن سامان و انحطاط مادی و معنوی ایران بحث می‌نماید. به این ترتیب، معلومات لازم به هر شخص متوسط را در دسترس خواننده کتاب می‌گذارد. در کتاب مسالک‌المحسنین با چند نفر به گردش علمی می‌رود، در مسائل‌الحیات از مسائل سیاسی روز صحبت می‌کند.» (مجتهدی، ۱۳۷۷).

آرین‌پور در اثر ارزشمند خود از «صبا تا نیما» زبان و قلم طالبوف را چنین معرفی می‌کند: «زبان طالبوف ساده و طبیعی و بسیار پخته و شیواست و جای تعجب است که

با این که آذربایجانی و ترک‌زبان بوده و عمر خود را در خاک روسیه و دور از محیط ایران به سر برده، چگونه توانسته است فارسی را به این روانی بنویسد... اما اگر در نظر بگیریم که زبان مادری طالبوف ترکی آذربایجانی بوده و او مدت‌ها در خارج از ایران می‌زیسته و به‌علاوه در زمان ظهور وی نثرنویسی ادبی، خاصه در زمینه‌های علمی، در خود ایران هم تازگی داشته و هنوز همسنگ لغات و اصطلاحات علمی بیگانه در زبان فارسی جا نیفتاده بود و با توجه به این نکات آثار او را با نوشته‌های معاصرین وی و حتی با بسیاری از معاصرین خودمان بسنجیم به علو مقام ادبی او به خوبی پی خواهیم برد، خاصه اینکه ترجمه‌های طالبوف در اکثر موارد بسیار ساده و روشن و قابل فهم است.» (آرین‌پور، ۱۳۷۲).

طالبوف در اواخر سال ۱۳۲۸ ه.ق. یا اوایل سال ۱۳۲۹ ه.ق. در تمرخان شوره محل دائمی اقامت خود چشم از جهان فرو بست (آدمیت، ۱۳۶۳).

تاسیس نخستین کتابخانه عمومی در تبریز

وجود کتابخانه‌های غنی در هر شهری، نشانگر پیشرفت فرهنگ و تمدن در آن دیار است، چرا که این کتابخانه‌ها کانون‌های پراچی هستند که راه را برای پیشرفت جوامع در اغلب زمینه‌ها آماده می‌کنند و به قول فانی: «کتاب حافظه یک قوم است و جایگاه این حافظه در کتابخانه است.» دکارت فیلسوف نامدار نیز گوید: «تمدن هر کشوری به اندازه عظمت و ارجمندی کتاب‌های آن کشور است. یک ملت به هیچ چیز آن اندازه نیاز ندارد که به دانش کتاب‌های خوب و راستین.»

شادروان حسین امید، در اثر گرانسنگ خود تاریخ فرهنگ آذربایجان، ضمن اشاره به سابقه کتابخانه در آذربایجان، پس از آن که سه کتابخانه معروف خواجه رشیدالدین فضل‌الله در تبریز، کتابخانه هلاکوخان در مراغه و کتابخانه شیخ صفی‌الدین در اردبیل را نام می‌برد و مختصری توضیح می‌دهد، در این زمینه می‌نویسد:

« در تبریز تاسیس قرائتخانه سابقه ممتدی دارد، هر موقعی که عده‌ای از روشنفکران جمع آمده یا انجمنی تاسیس کرده‌اند، یا روزنامه و مدرسه تشکیل داده‌اند در صدد برآمده‌اند که برای استفاده عمومی قرائتخانه‌ای تاسیس و ترتیب دهند. قدیم‌ترین قرائتخانه و کتابخانه

روزنامه‌ها و برای اشاعه مطبوعات به وجود آمد، می‌توان از قرائتخانه‌ای نام برد که در نزدیکی مهمانخانه جنب قاری کورپییسی در تبریز توسط معزالدوله کلانتری یا باغمیشه-ای در حدود سال ۱۳۲۱ ه.ق. تاسیس شد.» (انصاری، ۱۳۷۶).

در زمینه تاسیس کتابخانه، نه تنها در تبریز، بلکه در خیلی از نقاط ایران، نقش محمدعلی تربیت بسی ارزنده و گرانقدر است. این مرد دانشمند، در اغلب شهرهای آذربایجان، تهران و رشت، کتابخانه بنیان گذاشته و از این رهگذر، خدمات شایان توجهی به فرهنگ این مرز و بوم انجام داده است.

محمدعلی تربیت در دوران قبل از مشروطیت، در سال ۱۳۱۶ ه.ق. با تاسیس کتابفروشی تربیت در تبریز، که یکی از مراکز فعالیت‌های سیاسی آزادیخواهی در آذربایجان بود، زمینه ایجاد کتابخانه معروف تربیت را فراهم آورد.

ادوارد براون در کتاب تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران (ج ۲) در این مورد چنین گفته است: «کتابفروشی یاد شده که نخستین نمونه کتابفروشی به اسلوب نوین در آذربایجان بود، ابتدا بسیار کوچک و محقر بود، ولی به تدریج روز به روز در نتیجه زحمات متمادی و مجاهدات متوالی، دامنه عملیات خویش را وسیع کرده و موقعیت خود را بالا برد. چنان که کتاب‌های جدید به هر زبانی از هر طرف دنیا توسط این کتابفروشی از خارج وارد و در تبریز انتشار می‌یافت. به این ترتیب کتابفروشی تربیت، در حقیقت بهترین، مهم‌ترین و جامع‌ترین کتابفروشی سراسر ایران گشت و همه ساله فهرستی به سبک اروپا از طرف این موسسه نشر می‌شد. ... روزنامه آزاد نیز که هفته‌ای یک شماره با چاپ سنگی در پایان سال ۱۳۲۴ ه.ق. (آغاز سال ۱۹۰۷ میلادی) در تبریز منتشر می‌شد و دارای تصاویر وطن‌پرستان نامی آن دوران بود، زیر نظارت کتابفروشی تربیت و مدیریت مستقیم میرزا رضاخان تربیت برادر محمدعلی تربیت و مدیر کتابفروشی یاد شده و میرزا محمودخان اشرف‌زاده پدید آمده بود ... تا پس از کودتای محمدعلی شاه در سال ۱۳۲۶ ه.ق.، موسسه یاد شده از ارتجاعیون و اوپاش و ارادلی که پیرو رحیم خان قره داغی بودند غارت کرده سوزاندند.» محل این کتابفروشی در خیابان مجدالملک بوده است.

عمومی که در زمان اخیر در تبریز تاسیس شده و ما از آن سراغ داریم، کتابخانه و قرائتخانه‌ای است که در سال ۱۳۱۲ ه.ق.، جنب مکتب‌خانه ارک به وسیله مرحوم خازن لشکر با کتابداری مرحوم شریعتمدار تاسیس شده است. این کتابخانه، عمومی بوده و هر کس می‌توانست قبض داده، کتاب امانت بگیرد و پس از مطالعه مسترد دارد و قبض خود را دریافت کند.» (امید، ۱۳۳۲).

موسس اولین کتابخانه عمومی ایران در تبریز، زنده‌یاد حاج میرزا حسن خان خازن لشکر بود که گام‌های ارزنده و شخصیت‌والای او، در جرید آن روزگار، از جمله در روزنامه‌های اختر چاپ استانبول و ناصری چاپ تبریز منعکس گردیده و مرحوم محمدعلی صفوت و حسین امید نیز که هر یک در زمینه تاریخ فرهنگ آذربایجان، آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته‌اند، از اقدامات ارزشمند و نیت انسان دوستانه خازن لشکر به نیکی یاد کرده‌اند.

صفوت می‌نویسد: «مرحوم خازن لشکر از اخیار دوران خود بود. کتاب «فوائدالمشاهد» که مواعظ و تقریرات خلدآشیان الحاج جعفر ششتری است، اولین بار با نفقه او چاپ شد. همچنین کتاب خصایص‌الحسینیه کتاب شیخ مزبور را با یک نسخه کلام ... مجید هم خازن لشکر به چاپ رسانیده است... عوالمی از حیث نیک نفسی و دستگیری فقرا و شب‌زنده‌داری و عواطف پاک کم‌نظیر از او دیده شده است.» (صفوت، ۱۳۷۶).

حسین امید نیز می‌نویسد: «خدمات خازن لشکر را در این موقع به نام معارف آذربایجان باید تقدیر نمود و نام او را نیز در ضمن خدمت‌گزاران فرهنگ این سامان ذکر کرد.» (امید، ۱۳۳۲).

«دومین قرائتخانه تبریز در سال ۱۳۲۱ ه.ق. (سه سال قبل از مشروطیت) به همت میرزا اسحاق خان معزالدوله فرزند حاج میرزا مهدی کلانتر و برادر کوچک‌تر میرزا ابراهیم خان شرف‌الدوله نماینده دوره اول مجلس شورای ملی بنیاد یافت.» (سرداری‌نیا، ۱۳۸۱).

قرائتخانه معزالدوله در اوایل مشروطه، در روزهای بلوا از طرف مستبدان مورد تهاجم و غارت قرار گرفت و دوباره دایر گردید. در مقاله‌ای از انصاری درباره کتابخانه‌های ایران از تاسیس دارالفنون تا انقلاب مشروطیت، چنین آمده است: «از جمله قرائتخانه‌هایی که در رابطه با انتشار

بیدارگری‌های اختر است. به قول شمس لنگرودی: «این نشریه چنان آتشی به پا کرده بود که به تنهایی کار یک حزب را می‌کرد. طرفداران این روزنامه با شور و شوق فراوان به تبلیغ و ترویج خط مشی و رهنمودهای روزنامه می‌پرداختند و چنان بود که عوام، هواداران اختر را اختری مذهب می‌خواندند و حکومت‌ها هرگز نتوانستند از نفوذ این روزنامه به درون مردم جلوگیری کنند و شعله‌اش، تمام هندوستان و عراق و قفقاز و ایران را گرفت. بعد از انتشار اختر در هر حرکت اجتماعی ایران، آثار این روزنامه، کاملاً مشهور بود. نویسندگان این روزنامه از روشنفکران و انقلابیونی بودند که بر اثر استبداد قاجار ایران را ترک کرده بودند... و روشن بینی و افشاگری دست‌اندرکاران اختر نشریه‌ای به دست می‌داد که رهایی از میدان مغناطیس آن برای مردم ناممکن بود. حدود ۱۵ سال بعد از انتشار اختر بود که نشریات دیگر چون قانون، حکمت، ثریا، حبل‌المتین، پرورش و... پیدا شدند.» (ملک‌زاده، ۱۳۶۳).

نهضت تحریم تنباکو، در واقع با افشاگری‌های اختر شروع شد. این روزنامه نه تنها قرارداد ننگین انحصار تنباکو را که از سوی ناصرالدین شاه به انگلیسی‌ها واگذار شده بود افشا نمود، بلکه با درج مقالات تحلیلی و بیدارگر توانست از روی تبنانی‌های خیانت بار دربار قاجار با اجانب استعمارگر، پرده بردارد و ملت ایران را برای مبارزه با استبداد و استعمار به حرکت در آورد.

واقعۀ رژی چه بود؟

« سومین سفر ناصرالدین شاه به اروپا در سال ۱۸۸۹ میلادی، از ۱۲ شعبان ۱۳۰۶ تا ۲۴ صفر ۱۳۰۷ ه.ق. به طول انجامید. در این سفر که به طور غیر رسمی صورت گرفت، دولت انگلیس توانست، مقدمات اخذ امتیاز انحصار تنباکوی ایران را فراهم آورد. ماژور تالبوت، مامور پذیرایی از شاه و هیئت همراه بود. او با حمایت «دراموندولف» سفیر بریتانیا در تهران و با دادن رشوه به شاه و اطرافیان، توانست راه را برای انعقاد قراردادی منحوس هموار سازد. قرار و مدارها گذاشته شد و تالبوت شرکتی را به نام رژی پی افکند تا به کمک آن بتواند برنامه‌های انحصار تنباکو را در ایران پیاده کند.

مرحوم تربیت، پس از آن که در سال ۱۳۰۰ شمسی به ریاست معارف آذربایجان منصوب گردید، کتابخانه تربیت را در زادگاهش تاسیس می‌کند. (براون، بی‌تا).

تبریز مبتکر روزنامه‌نگاری ملی

مندرجات مطبوعات هر زمان، تا حدی آئینه فکر و نمونه محیط اجتماعی آن زمان است.

اولین جراید ایران که در دوران سلطنت سلسله قاجار نخست در تهران و سپس در تبریز منتشر شدند، همگی درباری و سخنگوی استبداد بوده‌اند، بدیهی است که نمی‌توانستند در انجام رسالت اجتماعی و فرهنگی خود موفق باشند. چرا که فرمان‌روایان قاجار، مثل سایر خودکامان، از بیداری مردم و شکل‌گیری افکار عمومی واهمه داشتند. لذا نه تنها برای جراید، امکان نشر نمی‌دادند، بلکه خواندن آنها را هم جرم و قابل مجازات می‌دانستند.

در این بین، مردم سلحشور تبریز، در زمینه روزنامه‌نگاری و در واقع پرورش افکار و اندیشه‌های مردم نیز، خدمات گران قدری انجام دادند. بر اثر مبارزات تبریزیان بود که روزنامه‌نگاری ملی، مردمی و انقلابی در ایران آغاز و راه پرفراز و نشیب خود را طی نمود. این گام‌های مبتکرانه و خلاقانه بود که زمینه را برای دگرگونی‌ها و پیشرفت‌های بنیانی آماده ساخت و راه ناهموار بسط آزادی خواهی، استقرار قانون و نهادهای قانونی و حاکمیت مردم بر سرنوشت خود هموار شد و چنان که خواهیم دید این جراید ملی و مردمی بوده‌اند، که پوزه استبداد را به خاک مالیدند و زمینه را برای پیدایش نهضت تحریم تنباکو و انقلاب مشروطیت آماده ساختند و در پیروزی مردم و استبداد نقش بس سرنوشت‌سازی ایفا کردند.

روزنامه اختر که از سال ۱۲۹۲ ه.ق. / ۱۸۷۵ میلادی، به تشویق میرزا نجفعلی خان تبریزی، یکی از ماموران دولت ایران در پایتخت عثمانی، به مدیریت آقا محمد طاهر تبریزی و به نویسندگی میرزا مهدی خان تبریزی آغاز به کار کرد، مدت ۲۱ سال در شهر استانبول منتشر شد و در این مدت توانست گام‌های ارزنده‌ای در خدمت به ملت ایران بردارد. می‌توان گفت که اغلب تحولات تاریخی معاصر ایران مدیون روشنگری و

همین علت باستانی پاریزی، وی را پدر مطبوعات فکاهی ایران نامیده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۷).

« شب نامه، نه تنها اولین نشریه مردمی است که در داخل میهن مان انتشار یافته، بلکه طلایه دار جراید فکاهی ایران نیز می باشد.

این روزنامه، با مضمون ساده اما قاطع و افشاگر خود توانست در مدت کوتاهی، توجه توده ها را جلب نماید. روزنامه با ارائه فاکت‌های ساده و قابل فهم و آشکار، زشتی های نظام حاکم در کشور را با مهارت و قابلیت شایسته ای نشان می داد.

این نخستین روزنامه های طنز که با ابتکاری جالب و سلیقه ای خاص در آن شرایط سخت و حاد تبریز منتشر شدند، در زمینه سازی برای قیام مردم علیه استبداد نقش مهمی بازی کردند. چنان که « ورا بیچگووا » ایران شناس چکسلواکی در تحقیق عالمانه خود عقیده دارد: در خلال مبارزات مشروطه خواهی، ادبیات ایران به صورت یک ادبیات سیاسی و پرخاشگر، نه در قالب کتاب و یا دیوان ها، بلکه در قالب روزنامه و مجله متبلور شد. به همین خاطر، روزنامه نگاری هنوز هم آئینه تمام نمای ادبی آن عهد به شمار می رود. مدت ها پیش از انقلاب این روزنامه های رسمی نبودند که اثر گذاشتند، بلکه چندین نشریه غیررسمی، نیمه غیرقانونی، انقلابی با ماهیت انتقادی اینجا و آنجا به وجود آمدند و جلوداران واقعی روزنامه نگاری مشروطه گردیدند.

اولین کانون این بیداری ملی تبریز بود. وقتی که روزنامه ای با نام ثلثین نامه ایران در تبریز چاپ شد همانند ثبت اموات ایران به صورت یک جزوه بود، نیز وقتی که روزنامه مصور طنزآمیز شب نامه منتشر گشت، ناصرالدین شاه هنوز داشت سلطنت می کرد.» (آژند، ۱۳۶۳).

آموزش و پرورش نوین

تاسیس مدرسه و بنیان گذاری آموزش و پرورش نوین، از جمله گام های مهم و ارزنده ای است که به همت یکی از فرزندان خلف این دیار برداشته شده است. برپایی دبستان و تعمیم تعلیم و تربیت مدرن، شاید پرخطرترین و ناهموارترین راهی بود که میرزا حسن رشیدیه پیمود و خواهیم دید که چگونه با کاردانی و ایثار آن را برای

تالبوت، پس از چند ماه به طور پنهانی وارد تهران شد و پس از بررسی مجدد امتیازنامه توسط میرزا علی اصغرخان امین السلطان، به حضور ناصرالدین شاه برده شد تا امضا شود. شاه با گرفتن ۱۵ هزار لیره، امتیازنامه را در ۳۰ اسفند ۱۲۶۸، ۲۷ رجب ۱۳۰۷، ۲۰ مارس ۱۸۹۰ امضا می کند.» (کرمانی، ۱۳۷۶).

به موجب این امتیازنامه، قرار شد دولت ایران انحصار خرید و فروش و به عمل آوردن توتون و تنباکو در کلیه ایالات ایران و حق صدور آن را به مدت ۵۰ سال، از تاریخ امضای انحصار نامه به تالبوت و شرکای او واگذار کند و در مقابل سالی ۱۵ هزار لیره انگلیسی به عنوان حق انحصار به خزانه دولت پرداخت شود.

«جنبش تنباکو به عنوان اولین تکان و جنبش ملت ایران در تاریخ ایران ثبت شد و به نوشته مورخان معتبر، شروع حرکتی بود که چهار سال بعد پس از آن ترور ناصرالدین شاه و ده سال بعد به آغاز جنبش عدالت خواهی و انقلاب مشروطیت انجامید.» (بهنود، ۱۳۷۳).

خیزش مردم تبریز، از حدود مسئله توتون و تنباکو فراتر رفته و به یک نهضت تمام عیار ضد استعماری تبدیل می گردد. به طوری که این حرکت سرنوشت ساز، بعد از لغو امتیازنامه نیز فروکش نکرده و بالاخره منجر به انقلاب مشروطیت و استقرار نظام پارلمانی به جای خودکامگی در ایران می گردد. نیکی. ر. کدی بر این باور است. اعتراض به امتیاز تنباکو، نخستین جنبش موفقیت آمیز مردم در تاریخ جدید ایران بود که به شکست دولت و پیروزی اعتراض کنندگان در مورد تقاضایشان، برای الغای همه جانبه امتیاز منجر شد. این موفقیت، بی تردید به مخالفان هوشیار دولت و خارجی، جسارت بخشید تا آنجا که برای نخستین بار دریافتند که می توان در مقابل دولت ایستاد، حتی در موضوع هایی که پای منافع اروپایی در میان باشد. این جنبش نخستین اتحاد موفقیت آمیز علماء، اصلاح طلبان متجدد و جماعت ناراضی ایران به خصوص تجار بود، اتحادی که می بایست مجددا در اعتراض های بعدی ظاهر شود و در انقلاب مشروطه به ثمر رسد.» (کدی، ۱۳۵۸).

در سال ۱۳۱۰ ه.ق. در اوج اختناق ناصرالدین شاه، نخستین نشریه فکاهی - انتقادی درون مرزی را علیقلی صفروف به صورت شب نامه در تبریز منتشر کرد، و به

از افکار تجددخواهانه می باشد.» (رشدیه، شمس الدین، ۱۳۶۲)

از دیگر آثار گران سنگ این مرد بزرگ، کتاب درسی «وطن دیلی» (زبان وطن) است. در نگارش این اثر که به زبان ترکی آذری و با روش علمی نگاشته شده است، مولف، از طرز معیشت مردم آذربایجان الهام گرفته است. مردم ترک زبان با خواندن آن در عرض ۶۰ ساعت باسواد می شدند.

او در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۲۳ شمسی / ۱۳۶۳ ه.ق. در سن ۹۷ سالگی درگذشت و روی دوش شاگردان دبیرستان های قم در قبرستان نو با خاک هم آغوش گردید. در پایان مبحث به جاست نقل قولی از فرید یحیائی داشته باشیم: «اصولا اندیشه و ساختار اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و علمی هر ملتی، ریشه در تاریخ حیات آن ملت دارد. آن سان که تلاش و پویش کنونی ما سرنوشت آتی فرزندان این مرز و بوم را رقم می زند، اندیشه و عمل گذشتگان نیز تار و پود فعلی ما را به وجود آورده است. بر این اساس، جهت فهم مسائل فکری حاضر، ناچار از مراجعه به تاریخ شکل گیری اندیشه های جدید هستیم.» (یحیائی، ۱۳۷۵)

یافته های پژوهشی

شرایط کمی کتب و نشریات منتشر شده در تبریز در دوره قاجار در قالب جدول و نمودار ارائه شده است:

جدول شماره ۱: توزیع فراوانی نشریات ادواری بر حسب سال انتشار در دوره قاجار در تبریز

نشریات ادواری		شرح
تعداد	درصد	
۲۲	۱۷	آغاز تا ۱۲۸۵
۹۰	۷۰	۱۲۸۱ - ۱۳۰۰
۱۷	۱۳	۱۳۰۰ تا پایان
۱۲۹	۱۰۰٪	جمع

چنانچه مشاهده می شود روی هم ۱۲۹ نشریه ادواری در دوره قاجاریه در شهر تبریز منتشر می شده است. بیشترین آنها بین سالهای ۱۲۸۱-۱۳۰۰ منتشر شده است.

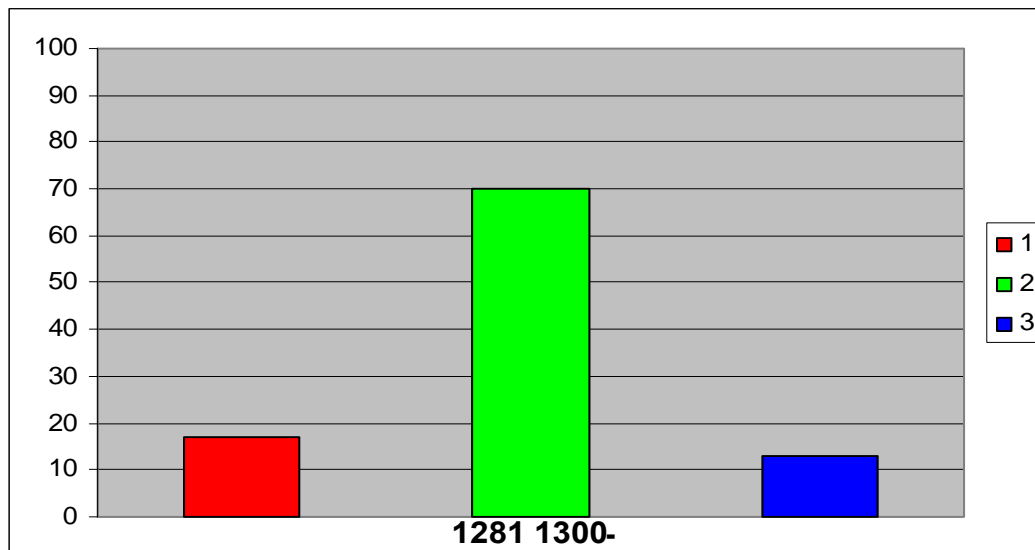
آیندگان هموار نمود. و این گام ارج دار که با شیوه جدید و بر اساس تعلیم الفبای صوتی بود، سبب تحول و دگرگونی شگرفی در امر تعلیم و تعلم گردید.

مرحوم شمس الدین رشدیه فرزند صاحب ترجمه می نویسد: «رشدیه در سال ۱۲۹۸ ه.ق.، داخل یکی از مدارس بیروت شده، تحت نظر معلم تربیت یافته فرانسوی، به فرا گرفتن اصول تعلیم و آشنائی به طرز تعلیمات جدید پرداخت و ۲ سال سرگرم این کار بود و طرفی کامل بست. نزدیک سال ۱۳۰۰ به عزم تاسیس مدرسه در ایران، بیروت را ترک گفت و از راه استانبول عازم ایران شد. در استانبول از مدارسی که با اصول جدید اداره می شدند دیدن کرده سازمان آنها را پسندید و به خاطر سپرد.

روزی از پدر شادروانم شنیدم که می فرمود، خدمت بزرگ من، تاسیس مدرسه در ایران نیست، و اگر من این کار را نمی کردم دیر یا زود، دیگری این کار را می کرد. خدمت ذی قیمت، ایجاد الفبای صوتی است که راه آموزش را سهل و آسان کرده است و نوآموزان بی گناه را از آن کوره راه ها و عذاب ها خلاص کرده است. و با این اصول است که کودکان ترین اطفال در ۶۰ روز خواندن و نوشتن را می آموزند.» (رشدیه، ۱۳۶۲، ص ۲۳).

وی پس از ورود به تبریز، نخستین مدرسه را در ربیع الاول ۱۳۰۵ ه.ق. در محله ششگلان در مسجد مصباح الملک تاسیس می کند و کودکان را با اسلوب جدید تدریس الفبا، در مدت ۶۰ ساعت خواندن و نوشتن می آموزد. ولی بر اثر مخالفت بعضی از قشربون، رشدیه چون اوضاع را آشفته می بیند به مشهد فرار می کند (آرین پور، ۱۳۷۲، ج ۱).

«رشدیه که از پیش کسوتان نهضت فکری و فرهنگی معاصر به شمار می رود، مردی وطن خواه و معارف دوست و نویسنده ای توانا بود. به سبکی دلپذیر و شیوا چیز می نوشت و کلامش جذابیت خاصی داشت و نوشته های پرارزش او بسیار ساده و بدون تکلف و خالی از تصنع بود. رشدیه ۲۷ جلد کتاب تالیف کرده است که اغلب آنها آن زمان در مدارس تدریس می شد. از تالیفاتش یکی کتاب «کفایت التعلیم» است که آن را درباره وظایف مدیر مدرسه در امر تعلیم و تربیت نوشته است که حاوی بعضی

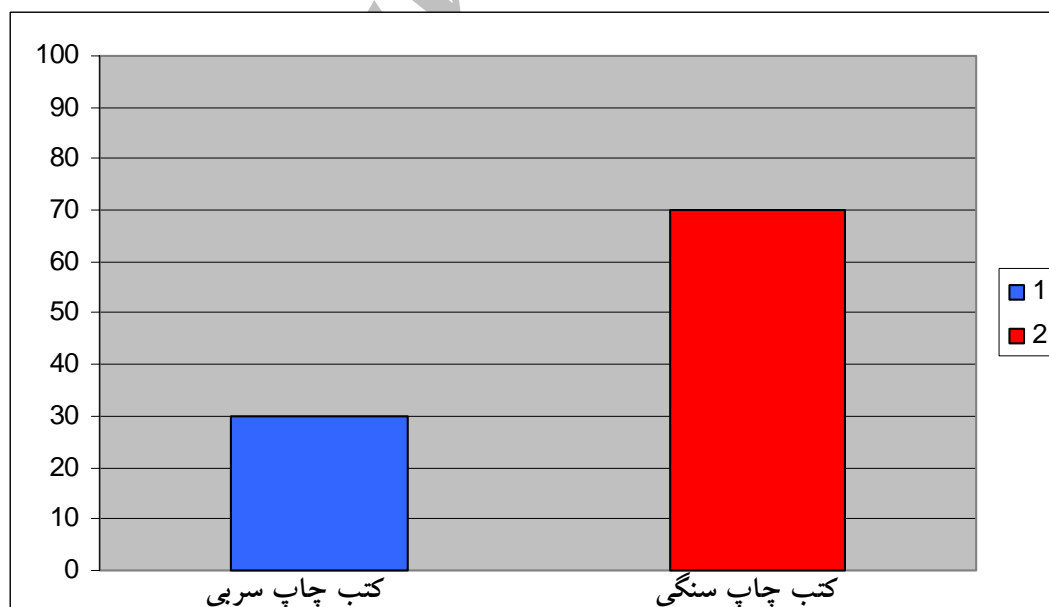
نمودار شماره ۱: توزیع فراوانی نشریات ادواری بر حسب سال انتشار در دوره قاجار در تبریز

جدول شماره ۲: توزیع وضعیت کتب منتشر شده بر حسب نوع چاپ در دوره قاجار در تبریز

نوع کتاب		شرح
درصد	تعداد	
۳۰	۶	چاپ سربی
۷۰	۱۴	چاپ سنگی
٪۱۰۰	۲۰	جمع

سنگی بوده اند

چنانچه مشاهده می شود روی هم ۲۰ کتاب در دوره قاجار در شهر تبریز منتشر شده است. اکثر آنها با چاپ

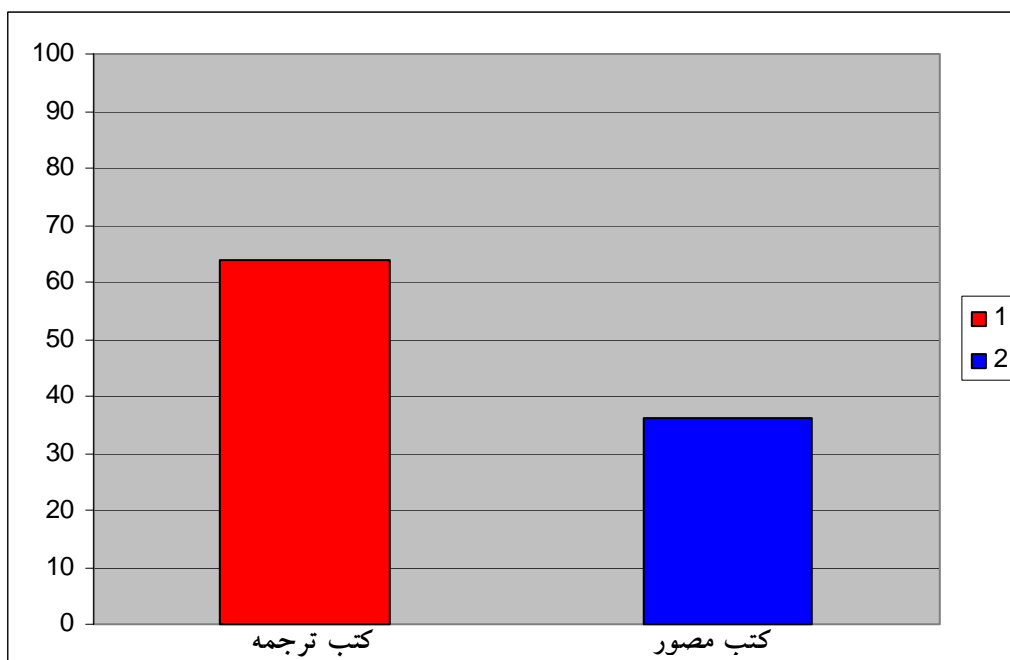

نمودار شماره ۲: توزیع وضعیت کتب منتشر شده بر حسب نوع چاپ در دوره قاجار در تبریز

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی تعدادی از سایر مدارک منتشر شده در دوره قاجار در تبریز

مدارک منتشر شده		شرح
تعداد	درصد	
۷	۶۴	کتاب ترجمه شده
۴	۳۶	چاپ مصور
۱۱	٪۱۰۰	جمع

چنانچه مشاهده می‌شود روی هم ۱۱ کتاب به صورت ترجمه و چاپ مصور در دوره قاجار در شهر تبریز منتشر شده است.

نمودار شماره ۳: توزیع وضعیت سایر مدارک منتشر شده در دوره قاجار در تبریز

نتیجه‌گیری

در زمینه ورود ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی در زمان قاجار به تبریز، می‌توان به نکات اساسی زیر اشاره کرد.
- به خاطر وقوع جنگ بین ایران و روسیه و مسایلی که سبب شکست و عقب‌نشینی سپاه ایران شد، عباس میرزای نایب‌السلطنه روشنفکر و دانش‌دوست، تعدادی از افراد با استعداد و شایسته را جهت تحصیل علوم و آشنایی با فنون نظامی به خارج اعزام کرد و بعداً همه آن‌ها وارد تبریز شده و به فعالیت پرداختند.

- نخستین چاپخانه‌های تبریز در سال ۱۲۳۲ ه. ق. با اعزام زین‌العابدین تبریزی (پدر صنعت چاپ ایران) به پترزبورگ روسیه، به دستور عباس میرزا نخستین چاپخانه (سربی) و ۸ سال بعد در سال ۱۲۴۰ ه. ق. با اعزام میرزا

جعفر تبریزی به مسکو، دومین چاپخانه (سنگی) وارد تبریز شد و بلافاصله به کار چاپ کتاب و روزنامه اقدام کردند.

- کتاب‌های تألیفی نخستین کتاب‌هایی که در تبریز تألیف شده و به چاپ رسیدند عبارت بودند از:

- ۱- رساله جهادیه درباره مسایل دینی و به قولی بعدها
- ۲- فتح‌نامه درباره مسایل جنگ. ۳- مآثر سلطانیه اثر عبدالرزاق بیگ دنبلی. ۴- ابواب الجنان اثر محمد رفیع واعظ قزوینی. ۵- عروض و قوافی اثر کرامت علی بن رحمت علی جونپوری. ۶- قانون قدسی نوشته عباس قلی آقا باکیخانوف درباره دستور زبان فارسی به سال ۱۲۴۶ ه. ق. ۷- لیلی و مجنون مکتبی به سال ۱۲۵۹ ه.

بیشترین تأثیر را از نظر علمی، اجتماعی و سیاسی در اذهان مردم دوره قاجار به جا گذاشت. از جمله کتاب‌هایی که در آن زمان به وسیله نامبرده در تبریز و دیگر شهرهای خارجی چاپ و منتشر شد، می‌توان از کتاب‌های زیر نام برد:

- ۱- نخبه سپهری. ۲- فیزیک یا حکمت طبیعی. ۳-
- ترجمه هیئت جدید. ۴- پندنامه مارکوس کیصر روم. ۵-
- مسایل الحیات. ۶- مسالک المحسنین. ۷- ایضاحات در خصوص آزادی. ۸- سیاست طالبی. ۹- احمد سفینه طالبی کتاب شاهکار طالب اوف. طالب‌اوف در این کتاب با زبانی ساده با فرزند موهوم خود به نام احمد، درباره علوم جدید، پیشرفت اروپا و انحطاط مادی و معنوی ایران آن روزگار گفتگو می‌کند و حقیقت بسیاری از مسایل آن زمان را برای مردم روشن می‌کند.

- تأسیس نخستین کتابخانه‌های عمومی در

تبریز که از جمله می‌توان از کتابخانه‌های عمومی زیر نام برد:

- ۱- کتابخانه و قرائتخانه عمومی ارک تأسیس حاج میرزا حسن خان خازن لشکر به کتابداری شریعتمدار به سال ۱۳۱۲ ه. ق.

- ۲- قرائتخانه عمومی تأسیس میرزا اسحاق خان معززالدوله قبل از مشروطه در تبریز.

- ۳- کتابخانه عمومی و کتابفروشی تربیت به وسیله محمدعلی تربیت و برادرش میرزا رضاخان تربیت. این کتابخانه و کتابفروشی بزرگترین مرکز تهیه و عرضه کتاب‌های جدید داخلی و خارجی بود که در آن زمان به سبک کتابفروشی‌های اروپایی در تبریز فعالیت می‌کرد. بقایای کتابخانه عمومی تربیت همچنان در تبریز باقی است و به فعالیت ادامه می‌دهد.

- **میرزا حسن رشديه** پدر آموزش و پرورش نوین ایران که بانی نخستین آموزشگاه‌های نوین به سبک جدید در تبریز و تهران و قم بود و نخستین ایجاد کننده و تعلیم دهنده الفبای صوتی که راه آموزش و سوادآموزی را برای عموم ساده و آسان کرد. وی ۲۷ کتاب در زمینه آموزش و پرورش تألیف کرد که از جمله آن‌ها **وطن دیلی** برای آموزش زبان ترکی آذربایجانی بود.

ق. (با تصویر). ۸- **دیوان ترکی فضولی بغدادی** (با تصویر) و چاپ چند کتاب با موضوع‌های فنی و نظامی، تاریخی، جغرافیایی و سفرنامه.

- کتاب‌های ترجمه‌ای از جمله نخستین

کتاب‌هایی که برای نخستین بار ترجمه شده و در چاپخانه‌های تبریز به چاپ رسیدند، می‌توان از کتاب‌های زیر نام برد:

- ۱- کتاب‌های **ولتر**، **پتر کبیر** و **شارل دوازدهم** ترجمه میرزارضا تبریزی.

- ۲- **انحطاط و سقوط امپراتوری روم** اثر ادوارد گیبون ترجمه میرزا رضا مهندس باشی.

- ۳- **تاریخ ناپلئون**.

- ۴- **تعلیم نامه در آبله زدن** تألیف دکتر کریمک ترجمه میرزا محمدبن الصبور به سال ۱۲۴۵ ه. ق.

- ۵- **هزار و یک شب** ترجمه عبدالطیف طسوجی به سال ۱۲۶۱ ه. ق و چند کتاب دیگر.

- نخستین روزنامه‌های انقلابی و تأثیرگذار

اجتماعی

در اثر ورود چاپخانه به تبریز در زمان قاجار، به زودی روزنامه‌های متعدد در تبریز، یا به وسیله تبریزیان در شهرهای دیگر آذربایجان و کشورهای خارج چاپ شدند که در زیر از چند روزنامه مهم آن زمان نام برده می‌شود:

- ۱- **اختر** به مدیریت محمد طاهر تبریزی و نویسندگی میرزا مهدی خان تبریزی و دیگر روشنفکران تبعیدی تبریزی در استانبول چاپ می‌شد. به خاطر تأثیر عمیقی که این روزنامه در مشروطه خواهان و مردم سایر نقاط ایران گذاشته بود، خوانندگان آن را مردم عامی اختری مذهب می‌گفتند. ۲- **قانون** ۳- **حکمت** به مدیریت محمد مهدی بیگ تبریزی در قاهره چاپ می‌شد ۴- **ثریا** ۵- **حبل‌المتین** ۶- **پرورش** ۷- **شبنامه** وسیله علی قلی صفراف (پدر روزنامه‌های فکاهی در ایران) - و چند روزنامه دیگر.

- طالب اوف تبریزی

دانشمند روشنفکر و آزادی‌خواه تبریز، مطلع در زمینه علوم فلسفی، اجتماعی، سیاسی و ادبی. با آنکه وی از تبریز به قفقاز رفت و در آنجا زیست، کتاب‌های متعددی را در زمینه‌های گوناگون به فارسی چاپ و منتشر کرد و

- پایان سخن آنکه پیش از آنکه تهران توسط آقا محمدخان قاجار به پایتختی ایران برگزیده شود، شهر تبریز بارها در زمان سلسله‌های ایلخانیان و صفویان به پایتختی برگزیده شد و در دوره قاجار به خاطر اهمیت فوق‌العاده‌اش ولیعهدنشین شده و مرکز نمایندگی‌های سیاسی بود و نیز به خاطر هم مرز بودن با حکومت عثمانی دشمن سرسخت صفویان و از همه مهمتر به پاس قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم و واقع شدن در مرز قفقاز و روسیه و اروپا و نزدیکی به شهر بین‌المللی قسطنطنیه، سال‌ها مهد تمدن فرهنگی و سیاسی و محل ورود نخستین آثار تمدن‌های جدید به ویژه ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی به ایران بوده است و در نهایت به شهر **اولین‌ها** معروف شده است و در ورود این ابزارهای نوین که به رشد سواد و بیداری ایرانیان متجبر گردیده است، نقش داشته است.

منابع:

امید، حسین، (۱۳۳۲). تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، فرهنگ.

انصاری، نوش آفرین، (۱۳۷۶). کتابخانه‌های ایران از تاسیس دارالفنون تا انقلاب مشروطیت. روزنامه ایران، ص ۱۴.

آرین پور، یحیی، (۱۳۷۲). از صبا تا نیما. تهران، زوار.

آدمیت، فریدون، (۱۳۶۳). اندیشه‌های طالبوف تبریزی. تهران، دماوند.

آژند، یعقوب، (۱۳۶۳). ادبیات نوین ایران. تهران، امیرکبیر.

بابازاده، شهلا، (۱۳۷۸). تاریخ چاپ در ایران. تهران، کتابخانه طهوری.

باستانی پاریزی، ابراهیم، (۱۳۵۷). نای هفت‌بند. تهران، موسسه مطبوعاتی عطایی.

بالائی، کریستوف؛ کویی پرس، میشل، ترجمه احمد کریمی حکاک، ۱۳۶۶. سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی. تهران، پاپیروس.

بامداد، مهدی، (۱۳۶۳). شرح حال رجال ایران. تهران، زوار، ج ۱.

براون، ادوارد، ترجمه احمد پژوه، (۱۳۸۴). انقلاب ایران. تهران، علم.

بهنود، مسعود، (۱۳۷۳). چیست در کلمه که می‌ترساند. آدینه، شماره ۱۴ ص ۱۱.

پیه مونتو، آنجلومیکله، (۱۳۷۸). افسران ایتالیایی در خدمت ایران در عهد قاجار. مجله تحقیقات تاریخی، سال اول، شماره ۳ ص ۳۸۹.

رشدیه، شمس‌الدین، (۱۳۶۲). سوانح عمر. تهران، نشر تاریخ ایران.

رشدیه، فخرالدین، (۱۳۷۰). زندگی نامه پیر معارف رشدیه. تهران، هیرمند.

رضوانی، محمداسماعیل، (۱۳۵۶). انقلاب مشروطیت ایران. تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

سرداری نیا، صمد، (۱۳۶۰). تاریخ روزنامه‌ها و مجلات آذربایجان. تهران، دنیا.

_____، _____، (۱۳۸۱). تبریز شهر اولین‌ها. تبریز، کانون فرهنگ و هنر و ادب آذربایجان شرقی.

_____، _____، (۱۳۸۴). تبریز مهد صنعت چاپ در ایران، تبریز، سرداری نیا.

صفوت، محمدعلی، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، (۱۳۷۶). داستان دوستان. تبریز، ابو.

کرمانی، ناظم الاسلام، (۱۳۷۶). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران، پیکان.

کدی، نیکی. ر.، ترجمه شاهرخ قائم مقامی، (۱۳۵۸). تحریم تنباکو در ایران. تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

کسروی، احمد، (۱۳۶۳). تاریخ مشروطه ایران. تهران، امیرکبیر.

مجتهدی، مهدی، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، (۱۳۷۷). رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. [تهران]، زرین.

مجیدی، موسی، (۱۳۸۲). تاریخچه و تحلیل روزنامه‌های آذربایجان ۱۲۳۰ - ۱۳۸۰. تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

محبوبی اردکانی، حسین، (۱۳۵۴). تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران. تهران، دانشگاه تهران، ج ۱.

ملک زاده، م.، (۱۳۶۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران، علمی.

یحیایی، فرید، (۱۳۷۵). افکار اقتصادی در میان اندیشمندان عصر قاجار. ایران فردا، شماره ۹ ص ۵۴.

پایان سخن آنکه پیش از آنکه تهران توسط آقا محمدخان قاجار به پایتختی ایران برگزیده شود، شهر تبریز بارها در زمان سلسله‌های ایلخانیان و صفویان به پایتختی برگزیده شد و در دوره قاجار به خاطر اهمیت فوق‌العاده‌اش ولیعهدنشین شده و مرکز نمایندگی‌های سیاسی بود و نیز به خاطر هم مرز بودن با حکومت عثمانی دشمن سرسخت صفویان و از همه مهمتر به پاس قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم و واقع شدن در مرز قفقاز و روسیه و اروپا و نزدیکی به شهر بین‌المللی قسطنطنیه، سال‌ها مهد تمدن فرهنگی و سیاسی و محل ورود نخستین آثار تمدن‌های جدید به ویژه ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی به ایران بوده است و در نهایت به شهر **اولین‌ها** معروف شده است و در ورود این ابزارهای نوین که به رشد سواد و بیداری ایرانیان متجبر گردیده است، نقش داشته است.

منابع:

امید، حسین، (۱۳۳۲). تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، فرهنگ.

انصاری، نوش آفرین، (۱۳۷۶). کتابخانه‌های ایران از تاسیس دارالفنون تا انقلاب مشروطیت. روزنامه ایران، ص ۱۴.

آرین پور، یحیی، (۱۳۷۲). از صبا تا نیما. تهران، زوار.

آدمیت، فریدون، (۱۳۶۳). اندیشه‌های طالبوف تبریزی. تهران، دماوند.

آژند، یعقوب، (۱۳۶۳). ادبیات نوین ایران. تهران، امیرکبیر.

بابازاده، شهلا، (۱۳۷۸). تاریخ چاپ در ایران. تهران، کتابخانه طهوری.

باستانی پاریزی، ابراهیم، (۱۳۵۷). نای هفت‌بند. تهران، موسسه مطبوعاتی عطایی.

بالائی، کریستوف؛ کویی پرس، میشل، ترجمه احمد کریمی حکاک، ۱۳۶۶. سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی. تهران، پاپیروس.

بامداد، مهدی، (۱۳۶۳). شرح حال رجال ایران. تهران، زوار، ج ۱.

براون، ادوارد، ترجمه احمد پژوه، (۱۳۸۴). انقلاب ایران. تهران، علم.